

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ВИМІРИ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ

І. І. Бойко, кандидат філософських наук
Національний університет біоресурсів і природокористування України

Розкриваються теоретико-концептуальні виміри, сутнісні характеристики, предметна визначеність екологічної свідомості. Охарактеризовано її концептуальні складові, зв'язок з формуванням ноосферного світогляду. Екологічна свідомість розглядається як фактор оптимізації соціоприродної взаємодії.

Постановка проблеми. Техногенне навантаження на природне середовище, котре зумовлюється посиленням перетворювальної діяльності людини, визначає й посилення уваги до вирішення екологічних проблем.

Тому однією з принципово важливих проблем сучасного суспільства, викликом часу є формування й розвиток адекватної екологічної свідомості, що виявилось надто складним і суперечливим у теоретичному й практичному сутнісних вимірах.

Це об'єктивно потребує подальшого теоретичного узагальнення знання, пов'язаного з вичерпним поясненням концептуальних вимірів сучасної екологічної свідомості як соціального феномена.

Вивченню різноманітних аспектів екологічних проблем сучасності присвячено праці Г. Бачинського, М. Кисельова, В. Комарова, К. Коркаса, Ю. Маркова, М. Назарука, О. Плахотника, О. Салтовського, Л. Сандуляка, М. Хилька та ін. Однак надзвичайна актуалізація екологічної проблематики, хоча і призвела до

своєрідної моди на неї, проте не забезпечила чіткої теоретично-предметної визначеності терміна "екологічна свідомість".

Вирішенню цього наукового завдання сприяє подальше обґрунтування теоретико-концептуальних вимірів (засад) екологічної свідомості як соціального феномена. Це, у свою чергу, передбачає формування сукупності поглядів на екологічну свідомість, способу її розуміння, з'ясування провідної ідеї їх системної теоретико-методологічної характеристики, форм вияву екологічної свідомості тощо.

Саме спираючись на аналіз сучасної соціальної практики й наукових суспільствознавчих розвідок, подальше висвітлення теоретико-концептуальних вимірів, сутнісних характеристик, окреслення предметної визначеності й концептуальних складових екологічної свідомості й складає пізнавальну мету даної статті.

Виклад основного матеріалу. В межах концептуалізації екологічної свідомості узагальнююча характеристика цьо-

го соціального феномена ґрунтується на тому, що екологічна свідомість є продуктом самовизначеності людини в світі, а відтак являє собою форму сучасної суспільної свідомості, відіграючи в останній все важливішу роль.

Інтерпретація сучасних уявлень про екологічну свідомість фіксує цілу низку суперечливих тенденцій у з'ясуванні цього феномена. Екологічну свідомість інколи розглядають як таке, чого ще немає, проте, беручи до уваги небезпечні екологічні реалії, його необхідно терміново сформуванати та поширювати в суспільстві. Інколи екологічну свідомість розуміють як онтологічну даність, пов'язану з потребою віднайдення оптимальних форм і методів інкорпорації її в колективну свідомість соціальних груп і спільнот. Нерідко термін "екологічна свідомість" вживають некоректно, що виглядає як сакральне закликання без намагання вникати в різнобічний аналіз цього феномену.

Найпоширеніші випадки інтерпретації екологічної свідомості пов'язані з її інтегральною характеристикою як фрагмента, аспекту суспільної свідомості в її спонукальній іпостасі, як однієї з важливих складових і водночас детермінант масової свідомості, що здатна активно коригувати сучасний спосіб життя суспільства та форми його природокористування. Йдеться про екологічну свідомість не як про відособлений елемент свідомості людини, а як про складовий компонент сучасного світогляду й масової свідомості, який спонукає до екологічно безпечної життєдіяльності. Концептуальний характер визначення сутності екологічної свідомості перебуває в площині розгляду її як усталеної та усвідомленої системи "... уявлень про стан природного довкілля, індивідуальну або колективну здатність до адекватного розуміння органічного зв'язку між люди-

ною та природою і використання екологічних знань і переконань у всіх сферах практичної діяльності" [1, с.133].

Суспільна практика стимулює переосмислення класичного бачення свідомості крізь призму помітної її екологізації. Стає безперечним фактом те, що нинішнє екологічне невігластво стає більш небезпечним, ніж, наприклад, технологічне. Папа Іоанн Павло II у посланні від 8 грудня 1989 р., присвяченому відповідальності людства за кризовий екологічний стан, зазначав: "Зіткнувшись із широко розповсюдженим руйнуванням довкілля, люди скрізь починають розуміти, що ми не можемо і далі визискувати багатства Землі, як раніше... Постає нова екологічна свідомість, якою не варто нехтувати, а слід заохочувати, щоб вона розгорнулася в конкретні програми та ініціативи" [2, с.261].

Характерною ознакою сьогодення є те, що загальнолюдські цінності набувають нової якості – до них висувуються вимоги збереження природного середовища на планеті Земля як необхідної умови існування людства. Тим самим екологічна свідомість повинна базуватися на нових еколого-етичних нормах як компонентах нової екологічної культури. Динаміка світових змін підживлює потребу суттєвого коригування традиційної шкали цінностей, серед яких на перше місце виходять цінності життя, обґрунтування шляхів виживання людства за умов погіршення соціально-екологічної ситуації. Здійснюється перегляд традиційного ставлення як до людини, так і до формування нового розуміння перспектив людини. Йдеться про життєво важливий перехід від попередньої індустріально-центричної соціально-культурної парадигми до нової екоцентричної. Якщо основу індустріально-центричної парадигми складає орієнтація на безмежність матеріального виробництва,

то в екоцентричній парадигмі домінуючою є орієнтація на обмеження промислового зростання жорсткими рамками збалансованої взаємодії суспільства та природи.

Проте, на жаль, суспільство й понині ще не позбавлене залишків колишньої екологічної свідомості: технократизм, професійна обмеженість, аморалізм стосовно природи, намагання підкорити собі її сили. До цього слід додати, що екологічні проблеми сьогодення – це і певна плата за існування постіндустріального суспільства, суспільства споживання, сутнісною нормою якого є задоволення високих комфортних стандартів споживання. Чи не цим можна пояснити нечувані раніше невдоволення багатьох громадян морозами та снігами посеред зими, бо саме ці природні закономірні явища заважають, наприклад, пересуванню моторизованих громадян. В цій площині перебувають й оцінки гідрометеорологічної служби, в повідомленнях якої очікувані взимку морози та випадання снігу часто називаються непогодою. Постає питання: чи не вважати теплі та безсніжні зими виявом чудової погоди? Вочевидь, безсумнівним фактом є те, що у свідомості суспільства сталися надломні зміни, зумовлені тиском сучасного техногенного світу, коли віддається перевага комфортним мотиваційним орієнтаціям і матеріальній вигоді над природними цінностями, що у підсумку відчутно розмиває ціннісне тло суспільства.

Визначальними ознаками екологічної свідомості на сучасному етапі є: заклопотаність станом природного середовища; визнання безпечного і здорового середовища існування суспільною цінністю; здатність до ідентифікації джерел екологічної загрози і соціальних суб'єктів, що породжують її; індивідуальна мобілізація (формування готовності до особистої участі в акціях, спрямованих на

захист природи); позитивна мобілізація усвідомлення необхідності дій на основі осмислення інформації про ризики та небезпеки; вміння, звички діяти, не порушуючи зв'язків і кругообігів у природі; усвідомлення залежності благополуччя з майбутнім станом природи.

Екологічна свідомість нині є суперечливим явищем, в котрому занепокоєність станом навколишнього природного середовища межує із самозаспокоєнням, нерозумінням загрози можливої екологічної катастрофи.

Водночас вона вирізняється і своєю складною структурою. Елементи цієї структури фігурують у широкому спектрі, починаючи з усвідомлення несприятливого стану довкілля, закінчуючи бажанням особистої участі в реалізації заходів із його нормалізації.

За глибиною усвідомлення міри екологічного ризику розрізняють вказані нижче рівні екологічної свідомості.

1. **Задоволеність.** Виявляє себе в результаті усвідомлення відповідності навколишнього середовища цінностям і потребам соціальних суб'єктів.

2. **Ущемлення.** Характеризується пригніченістю, котра породжується усвідомленням того, що екологічна ситуація загрожує потребам та інтересам соціального суб'єкта.

3. **Соціальна напруженість.** Виникає внаслідок усвідомлення загрозливого розвитку екологічної ситуації і виявляється в готовності протистояти небезпечним змінам навколишнього середовища.

4. **Конфліктність.** Постає через усвідомлення суб'єктом глибокого протиріччя екологічної ситуації власним інтересам і цінностям. Виявляється в готовності усунути його шляхом зіткнення з іншими соціальними суб'єктами, що спричинили погіршення стану навколишнього середовища.

Екологічна свідомість зазнала складної еволюції, внаслідок чого сформувалися різні типи сприйняття реальності (екологічних субкультур).

1. Сільська екологічна субкультура. Сприймає простір як неоднорідний, а час – як циклічний, повторювальний феномен, тобто доквілля усвідомлюється нею як загрозливе і вороже.

2. Міська екологічна субкультура. Навколишнє природне середовище усвідомлюється нею гетерогенним, а час сприймається як лінійний, зворотний. Вбачає іноді загрозу доквілля з боку соціального середовища.

3. Наукова екологічна субкультура. Усвідомлює простір як гомогенний (однорідний), а час – як лінійний, зворотний, що передбачає можливість вольового повторення ситуації з метою коригування, оптимізації соціоприродних відносин.

4. Нова екологічна субкультура. Характеризується усвідомленням простору як гомогенного, а часу – як лінійного, незворотного. У зв'язку з цим помилки у сфері соціоприродних відносин неможливо виправити, що вимагає великої відповідальності людей за збереження навколишнього середовища.

З плином часу фокус аналізу процесів формування екологічної свідомості зміщується у сферу переосмислення традиційних уявлень про природу, людину та їхню взаємодію. При цьому взаємодію інтерпретують як два взаємозалежні фрагменти єдиного цілого буття, а не як взаємодію різних форм, що взаємно протистоять. Часто у сучасній свідомості природа продовжує (прямо або опосередковано) розглядатись як аморфне, пасивне тло існування соціуму. З-за цього, мабуть, ми значно активніше діємо в напрямі "перетворення" природи, ніж виявляємо готовність у справі поглибленого її осмислення. З огляду на це не втрачає своєї ваги та значимості уявлення про при-

роду, яке сформоване ще за часів класичного романтизму. Воно й нині здатне правити за орієнтир для вдосконалення екологічно вираженої свідомості.

Відтак екологічна складова набуває надзвичайної вагомості, яка віддзеркалює особливості формування світогляду людини третього тисячоліття. Як слушно зазначає французький вчений Ж. Дельоз, "екологія – жива матриця нової свідомості та нової культури: усвідомлення нашої належності до природи, присутність природи у самій глибині людського ества, що одночасно є і часткою, і діяльним чинником у глобальній системі природи" [Цит. за 1, с.146].

Коли йдеться про людину як біосоціо-духовну цілісність, то для забезпечення безпечного, сталого розвитку необхідні розробка багатозначних соціально-технологічних, гносеологічних, духовних засад екологічного імперативу, визначення того, що людині потрібно знати для формування власних цінностей, світогляду, для неруйнівної діяльності в усіх сферах життя.

Таким чином, на провідне місце у вирішенні питань розробки стратегії сталого, безпечного розвитку в осяжній перспективі виходить саме "екологія духу", яка виявляє істотні, сталі взаємозв'язки між духовним (як інформаційним) потенціалом життєдіяльності людини, суспільства і природним середовищем, а також екологічними, економічними, соціальними та іншими наслідками використання цього потенціалу, насамперед між духовністю людини та особливостями її життєдіяльності як співучасті у глобальному процесі життя.

Якщо раніше при обґрунтуванні стратегії безпечного, сталого розвитку йшлося про економічну стабільність та екологію природного середовища, то нині вже наголошується на зростаючій здатності екології духу, тобто йдеться

про духовну спрямованість і духовно-інформаційні параметри суспільної життєдіяльності, екологічні наслідки соціально-економічних процесів. Стратегію "екології духу" як духовно-екологічного менеджменту в соціальній та економічній сферах суспільного розвитку слід розглядати як основу (насамперед інформаційну) для формування стратегії майбутнього – безпечного, сталого розвитку життєдіяльності людини, суспільства і природного середовища.

Теоретичний імпульс екологічній свідомості надає адекватне розуміння та формування екологічних потреб, які, в свою чергу, є необхідною умовою та складовою теоретичної концептуалізації екологічної свідомості. Під екологічними потребами розуміють ті, задоволення яких не чинить екодеструктивного впливу на споживачів, середовище їх існування і життєдіяльності та сприяє екологізації довкілля.

Для формування належної екологічної свідомості важливо розглядати людину з урахуванням її генетичного зв'язку зі світом. Важливо пам'ятати, що природна різноманітність об'єктивно зумовлює й різноманітність суспільного буття, адже природа існувала і до того, як з'явилося людське суспільство. Стає очевидним, що надії на те, що за допомогою НТП можна розв'язати нинішні екологічні проблеми та уникнути їх у майбутньому, є безпідставними. Звідси вихід – гостроту проблем здатні істотно пом'якшити (але не зняти повністю) лише культура, духовність, висока мораль суспільства, бо тільки мораль на нейронному рівні, у мозку людини впорядковує систему цінностей і пріоритетів, котрі керується людина. І ця проблема належить до "екології духу", не є посиленою ні для "інтернетного", ні для іншого штучного інтелекту, оскільки ця проблема ґрунтується на моральному виборі,

котрий є іманентною здатністю людського розуму. Відтак мова йде про потребу встановлення балансу між тимчасовими, відносними цінностями та благами і вічними, абсолютними. Лише такі цінності спроможні відновити духовне здоров'я, раціональну екологічну свідомість, без яких неможливі ефективна економіка та стабільна політична обстановка. Моральний занепад, бездуховність, етичний релятивізм можуть бути подолані лише завдяки вічним, абсолютним цінностям, які здатні забезпечити безпечність і єдність розвитку людини, суспільства та природного середовища.

Концептуально екологічна свідомість відзначається своїми світоглядними вимірами. Першою світоглядно-концептуальним виміром екологічної свідомості є інвайронменталізм (англ. environment - навколишнє середовище, довкілля).

Наука розрізняє нині інвайронменталізм антропоцентричний та екоцентричний. Перший спирається на суто людські інтереси, і саме тому до його сфери входять збалансованість та екологічна справедливість. Він виступає за дбайливе ставлення до природного середовища. Екоцентричний інвайронменталізм розглядає все довкілля як моральну цінність з її власними правами та красою, а людину – як частину цієї цінності.

Інвайронменталізм тлумачать як носія сучасної системи вселюдських цінностей, як новий всесвітній світогляд. Формами інвайронменталізму є біоцентризм, екологізм, соціальний натуралізм. Останній означає світогляд, згідно з яким соціальні явища слід розглядати як такі, що породжуються природою та існують за її як фізичними, так і біологічними законами.

Багатоплановими характеристиками відзначається екологізм. Поняття "екологізм" об'єднує широкий спектр рефлексій щодо відносин людини та природного се-

редовища, осмислення феномена екологічної свідомості. Екологізм характеризується розмаїттям соціальних і теоретичних вимірів, світоглядних орієнтирів, зв'язків з різноманітними формами ідеології та суспільно – політичною практикою.

Екологізм тлумачать як сучасну форму екологічної мобілізації людей, як продукт виходу екологічних проблем за академічні межі та "безпосереднього переживання" їх масами на рівні буденної свідомості. Екологізм є формою безпосереднього переживання зв'язків індивіда з природним середовищем на ґрунті не лише наукових даних, а й власного досвіду і переконань, власного культурного рівня, моральності та інтуїції.

У підсумку сучасний екологізм проголошують нині ідеологією постмодерного та постіндустріального суспільства.

Широка теоретична концептуалізація екологічної свідомості передбачає витлумачення складових її смислової матриці.

Передусім широкі межові концептуальні засади утворює екологічний менталітет. Екологічний менталітет – це багатопланове поняття, котре визначає природопогоджувальний тип поведінки людини, яка керується принципами збереження навколишнього середовища за рахунок зниження рівня споживання, екологізації всіх видів природокористування і яка усвідомлює необхідність збереження біорізноманіття. Складовими екологічного менталітету є екологічний світогляд, екологічна етика, екологічна культура, екологічна мораль, активна соціальна позиція в справі збереження оточуючого середовища.

Фундаментом екологічного менталітету є екологічний світогляд – бачення перспектив розвитку людства у напрямі сталого розвитку, що означає гармонізацію його відносин з природою.

Екологічна мораль – це друга важлива складова екологічної свідомості. Сто-

совно екологічних проблем моральним може бути лише те, що при використанні природного загальнолюдського надбання не руйнує його і при цьому не завдає шкоди іншим природокористувачам.

Важливою категорією моральності є оцінка екологічної політики держави. "Морально" багаті країни, які приділяють багато уваги збереженню свого оточуючого середовища, повинні розглядатись як аморальні, якщо вони інвестують засоби у виробництво біопаливних культур у країнах Південної Азії та Південної Америки, що спричиняє знищення тропічних лісів. Зрештою, можна оцінювати моральність поколінь, що заселяють планету. Нинішнє покоління, на жаль, увійде в історію як аморальне покоління, котре забруднило атмосферу великою кількістю парникових газів і виснажило біоресурси океану.

В екологічному лексиконі частіше використовують поняття екологічної етики у вузькому значенні як світоглядної основи збереження біорізноманіття. Нині сформувалися два основні напрями екологічної етики – радикальний (глибинна етика) і раціональний. Послідовний прибічник радикальної етики, український еколог В. Борейко визначає її як "...вчення про етичні відносини людини з природою, що засновані на сприйнятті природи як члена морального співтовариства, морального партнера (суб'єкта), рівноправності і рівноцінності всього живого, а також обмеженні й потреб людини... Це етика обережності, турботи, поваги до природи і екологічної самообмеженості". Він обговорює "права природи" як "нову потужну культурну ідею ХХІ століття" та обґрунтовує морально-релігійні мотиви захисту дикої природи, котра розуміється як священний (сакральний) простір, створений Богом, і тому його охорона є "справою Божою" [3, с. 6].

Спектр концептуальних конструктів екологічної свідомості доповнює екологічна культура. Н. Марфенін визначає її як "... успадкований досвід життєдіяльності людини в її взаємодії з оточуючим природним середовищем, який сприяє здоровому способу життя, сталому соціально-екологічному розвитку, екологічній безпеці країни і кожної людини" [4, с. 542]. Проте ми вважаємо, що це визначення є занадто вузьким і через це його можна застосовувати лише до культури тих народів світу, котрі зберегли історичний природопогоджений стиль життя (кочові степові народи, малі народи Півночі тощо).

Реаліям відносин сучасної людини та природи добре відповідає тлумачення екологічної культури О. Яницьким, котрий під нею розуміє "...характер взаємовідносин людини і середовища її існування, і в цьому сенсі... екологічна культура є складовою частиною етики і моралі: не тільки відносини людини з природою, не принципи "охорони природи" (що є темою самостійного аналізу), а саме етичні підстави відносин суспільства і середовища його існування, в якому воно живе і яке воно формує" [5, с.6]. Далі він пропонує лаконічне визначення екологічної культури як ціннісного ставлення "певного соціального суб'єкта (індивіда, групи, співтовариства) до середовища свого існування: локального, національного, глобального" [5, с.17].

Таким чином, ціннісне, а не споживацьке ставлення до довкілля є максимумом екологічної культури.

Вельми важливим теоретико-концептуальним виміром і характеристикою екологічної свідомості є організація поєднання природничого та соціогуманітарного аспектів інтеграції набутого в "науках про природу" та в "науках про людину". Пояснювальний потенціал екології стає чимось більшим, ніж навчальна дис-

ципліна. В кінцевому підсумку евристичні можливості екології постають необхідною складовою становлення нової системи освіти сьогодення, набувають важливого епістемологічного значення сучасного наукового дослідження. Йдеться про подальшу екологізацію освіти, фундаментальних наукових досліджень.

Екологічну освіту слід розуміти як процес набуття знань про екологічні проблеми, причини їх виникнення, необхідність і можливість їх вирішення. Вона повинна сприяти формуванню екологічної свідомості і розвитку екологічної культури як невід'ємних компонентів концепції екологічної політики. Провідною ідеєю пропаганди має бути розширення екологізації суспільного розвитку, що повинно охоплювати всі сфери людського буття.

Екологічно зорієнтована освіта спроможна нині поєднати науковість і моральність. Вона здатна забезпечити трансформацію традиційного намагання озброїти людину новими можливостями у справі "підкорення природи" в напрямі формування здатності людини адекватно орієнтуватись в екологічних реаліях й робити стосовно них правильний вибір, розвивати соціальний критицизм.

Загалом екологізація суспільства має бути процесом опанування новими ідеями в економічній, екологічній, соціальній та духовній сферах і використання їх у науці та навчанні з метою підготовки високоосвічених фахівців, котрі можуть протистояти економічним загрозам на глобальному, національному, регіональному та локальному рівнях у всіх сферах суспільного буття. Як справедливо зазначає В. Оскольський, "настав час поглянути на економічну науку під принципово іншим кутом зору, а саме – крізь призму духовності... Економічні досягнення неможливі в аморальному, бездуховному суспільстві" [6, с.11].

Зрештою кінцевою метою сучасної екологічної свідомості є формування ноосферного світогляду. Ноосферний світогляд – це система уявлень і поглядів про навколишній світ і місце в ньому людини. При цьому слід брати до уваги таке:

– ноосферний світогляд має відображати нову епоху, котра починається із небезпеки зіткнення людства з біосферою Землі;

– ноосферний світогляд повинен бути побудований не на основі політичної картини світу, яка є суб'єктивно створеною і змінюваною, а на науках про природу і суспільство, які підпорядковують свої дослідження ідеї збереження Земної цивілізації.

Висновки

Екологічна свідомість є різновидом суспільної свідомості, соціальним феноменом, природа якого визначається со-

ціальною практикою, мірою техногенного впливу людини на природне середовище. Відтак екологічна свідомість вирізняється системою об'єктивних теоретико-концептуальних характеристик й сутнісних вимірів, сукупністю випрацьованих понять й категорій, певною єдністю поглядів та уявлень на предметну визначеність означеної форми суспільної свідомості.

Екологічна свідомість являє собою продукт самовизначеності людини в світі, є важливим суб'єктивним фактором раціоналізації соціоприродної взаємодії, дієвим фактором забезпечення сталого розвитку суспільства. Тому показником формування ефективної екологічної свідомості є як знання про природне середовище, так і активні дії, спрямовані на примноження природного багатства.

Література

1. Кисельов М. Екологічна свідомість як феномен освітянського процесу // Філософ. думка, 2005. – №2. – С. 130–149.
2. Гор А. Земля у рівновазі. Екологія і людський дух. – К.: Інтелсфера, 2001. – 394 с.
3. Борейко В. В. Прорыв в экологическую этику. – К.: Эколого-культ. центр, 2005. – С. 6.
4. Марфенин Н. Устойчивое развитие человечества: Учебник. – М.: Изд-во МГУ, 2006. – С. 542.
5. Яницкий О.Н. Экологическая культура: очерки взаимодействия науки и практики. – М.: Наука, 2007. – С. 6.
6. Оскольський В. Раціональне природокористування – важлива умова ноосферного розвитку України // Економіка України, 2011. – №11. – С. 4–13.

АННОТАЦІЯ

Бойко І.І. Концептуальні виміри екологічного свідомості // *Біоресурси і природопольовання*. – 2013. – 5, № 1–2. – С. 161–168.

Розкрито теоретико-концептуальні виміри, сутнісні характеристики, предметна визначеність екологічного свідомості. Охарактеризовано її концептуальні складові, зв'язок з формуванням ноосферного світогляду. Екологічне свідомості розглянуто як фактор оптимізації соціоприродного взаємодія.

SUMMARY

I. Boiko. Conceptual dimensions of ecological consciousness // *Biological Resources and Nature Management*. – 2013. – 5, № 1–2. – P. 161–168.

Theoretic and conceptual dimensions, essence characteristics and subject determination of ecological consciousness have been analyzed. Its conceptual components and connection with noospheric ideology have been defined. Ecological consciousness is examined as a factor of social and environment interaction optimization.